

Békés Csaba

ENYHÜLÉS ÉS EMANCIPÁCIÓ

Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991

Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Bp. 2019. 397 oldal

Békés Csaba monográfiája harminc évnyi kutatómunka szintézise. Létrejött – a szerző szavaival élve – annak a „levéltári forradalomnak” az eredménye, amely lehetővé tette a hozzáférést az elsődleges források nagy tömegéhez. A nagyszabású elemzés több, mint a magyar külpolitika, de kevesebb, mint a szovjet blokk vagy a kelet–keleti és kelet–nyugati kapcsolatok története. Mindez azt jelenti, hogy a szerző a magyar külpolitikát az összeurópai, kelet–nyugati és a szovjet blokkon belül lejátszódó folyamatok és kölcsönhatások beágyazottságában tárgyalja, többek között olyan egymással összefüggő napirendek fókuszában, mint az NSZK és a keleti tömb országai közötti normalizálódási politika, az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferenciához vezető út és annak következményei. Közvetve a kontinuitás és diszkontinuitás kérdésében is állást foglalva a szerző hangsúlyozza, hogy a külpolitika, a nemzeti függetlenség és a nemzeti érdek fogalma a kommunista diktatúra feltételei között csak akkor értelmezhető, ha azokat nem a demokratikus országok gyakorlatával hasonlítjuk össze. Ehelyett az adott szövetségi rendszeren belül azt érdemes vizsgálnunk, hogy a nyilvánvaló szovjet determináció mellett egy-egy politikai vezetés miként tudta kihasználni a rendelkezésére álló külpolitikai mozgásteret, és ebben az értelemben miként tudta érvényesíteni a szükségszerűen korlátozott nemzeti érdekeit. Az olvasó ehelyütt joggal teszi fel a kérdést, hogy a szerző értelmezésében honnan hová tart annak a magyar külpolitikának csaknem félévszázados utazása, amelynek mind a második világháborút, mind 1956-ot követően szembe kellett néznie mozgásterének drámai megszűnésével, illetve annak a kelet–keleti kapcsolatokra történő redukálódásával. A monográfiában az elemzés a mozgáster teljes elvesztésétől indul, majd a Szovjetunió 1953-tól megvalósuló aktív külpolitikai doktrínájának és a kelet–nyugati enyhülés keretében megvalósuló emancipációs folyamat vizsgálatával folytatódik. Ebben az emancipációs folyamatban Magyarország növekvő mozgásterrel és sajátos, önálló jegyekkel is rendelkező külpolitikai aktorrá válik, annak ellenére, hogy az ország kettős legitimitációs deficitje – függés a Szovjetuniótól és a rendszer legitimitásának hiánya – alapjában véve nem változott. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szerző azt mutatja be: miképp vált Magyarország egyszerű csatlósból viszonylagos partnerré, mozgásterre növekedésével miként jutott el a magyar külpolitika a rendszerváltozást megelőző „kvázi-semleges” státusig.

A külpolitikai mozgáster elemzése a szerzőnek lehetőséget ad annak bizonyítására, hogy a kelet-közép-európai, Szovjetunió által dominált zárt regionális rendszer korántsem volt homogén, az érdekek, a politikák és a percepciók különböztek, és a külpolitikai döntéshozatal látszólagos külső egysége mögött nem kis mértékben a konfliktusok és a rivalizáló lobbiharcok s ennek megfelelően a politikai mozgáster kihasználásának különböző módszerei és lehetőségei rejtlettek. A szerző leleményességét dicséri, hogy számos új fogalmat vezet be a kelet-közép-európai országok külpolitikai magatartásának jellemzésére. Magyarországot a szerző a „konstruktív lojalitás bajnokának” nevezi, és ezt úgy írja le, mint a szovjet vonal hűséges követése, a Szovjetunióval való nyílt viták kerülése, moderátori szerep, rugalmasság és folyamatos alkalmazkodás a szovjet igényekhez a szovjet blokk multilaterális fórumain, ám ezzel egyidejűleg a mindenkori határok folyamatos tesztelése és lazítása az „ami nem tilos (talán) szabad” pragmatizmusa alapján. Találóak a szerzőnek a „virtuális szövetségről” írt gondolatai, amelyek azt kívánják érzékelteni, hogy a keleti tömb országai a Varsói Szerződés (VSz) és a KGST multilaterális fórumain egyes kérdések mentén változó alkalmi koalíciókat alkottak. Az NSZK-val történő diplomáciai kapcsolatok felvétele kérdésében a szerző az érintett ke-

let-európai államokat a biztonság- és gazdaságorientált csoportokba osztja, ugyanakkor azt is elismeri, hogy a Szövetségi Köztársaság irányában valójában egyetlen ország sem nélkülözte a gazdasági érdekeket.

Az elemzés jól mutatja, hogy a keleti tömb országai – példának okáért Magyarország – olyan szervezeti reformkezdeményezésekkel éltek, mint például a VSz-en belül a külügyminiszterek tanácsának létrehozása. Így a tömbön belüli új koordinációs mechanizmusok és általában az intézmények fejlesztése nem csupán a keleti tömbön belüli politika-csinálás komplexitását, hanem a résztvevő államok mozgásterét és ezzel emancipációs esélyeiket is növelte. Valójában a VSz létrejötté is az intézmények útján megvalósuló emancipációra nyújtott lehetőséget, írja a szerző, és ilyen módon a VSz nem csupán a kelet-közép-európai államok ellenőrzésére szolgált. Ebben az emancipációban Békés szerint a Szovjetunió 1953 utáni aktív külpolitikája korlátozottan, de partneri szerephez juttatta a keleti tömb országait a kelet–nyugati, a kelet–keleti és kelet–déli kapcsolatokban egyaránt, a fejlődő világ irányában. A Szovjetunió ugyanis felismerte, hogy egy páneurópai biztonsági konferencia, pontosabban egy európai kollektív biztonsági és együttműködési rendszer létrehozásával a második világháború utáni de facto területi hódításait és az általa támogatott kommunista rendszereket multilaterális keretben de iure legitímálhatja, ahogy az európai status quo megosztottságát is. A szovjet vezetés tehát felismerte, hogy stratégiai céljai érdekében a kelet-közép-európai országok nyugati bilaterális politikáit is a saját szolgálatába kell állítania akár azon is, hogy egykori csatlósait partnereinek kell tekintenie. A recenzens hozzáteszi, hogy a szándékolt stratégiai célok nem szándékolt következményekkel is jártak, mivel a kelet-közép-európai országok az európai biztonság és együttműködés szovjet stratégiájában nem csupán saját részérdekeiket ismerték fel, hanem bilaterális nyugati diplomáciájuk útján a történelmükből és geopolitikai sajátosságaikból származó páneurópai összetartozást is, melyet a szerző egy összeurópai „virtuális közösség” létrejöttéként fogalmaz meg. Ezt tükrözi a Közép-Európa újrafelfedezéséről szóló vita, amelyről a kötetben éppen úgy kevesebb szó esik, mint a Helsinkifolyamat ambivalenciájáról, amely egyszerre jelentette a status quo megerősítését, ám a status quón belüli „békés változás” s ezzel az együttműködés, az aktív koegzisztencia-politika status quójának kialakulását is, amely a kelet-közép-európai rendszerváltozással aszimmetrikus folyamattá vált. A szerző helyesen mutat rá, hogy a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok beépültek a kelet-közép-európai államok újratermelési folyamataiba, s ezzel a belső stabilitás forrásává váltak. Emellett a szovjet minőségi rakétacsere nyomán a NATO 1979. évi, úgynevezett kettős határozata válaszul a tárgyalásokon kívül az új amerikai közepes hatótávolságú atomfegyverek telepítését is kilátásba helyezte, s ezzel a nukleáris háborútól mint „közös ellenségtől” való általános fenyegettség megnövekedett Európában, és ez tovább erősítette a VSz államainak a katonai tömbökön túlnyúló összeurópai tájékozódását. Az így kialakult feszült helyzet egyúttal gyakorlati példa a szerző álláspontjának igazolására, miszerint a hidegháború és az enyhülés nem lineárisan egymást követő periódusok voltak, hanem 1945–1991 között a hidegháborúban az „antagonizmus és a kooperáció” párhuzamosan mindig jelen volt, s ezért az afganisztáni szovjet intervenciót követő 1979–1985 közötti időszakot nem lehet „kis hidegháborúnak” nevezni. Ekkor a VSz számos állama már nem minden esetben követte a szovjet–amerikai viszonyban végbement negatív változásokat, hanem a belpolitikai stabilitás igényeitől vezetve és a Helsinkifolyamat bázisára alapozva aktív diplomáciát folytatott a kelet–nyugati kapcsolatok folytonosságának fenntartása érdekében.

Fontos kiemelni a szerző elemzésében az emancipáció fogalmának egy további értelmezését. Békés Csaba arról ír, hogy az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején minőségi változás következett be a magyar külpolitika alakításában. A külpolitika meghatározása és egy-egy külpolitikai döntés ugyan továbbra is az MSZMP Politikai Bizottságban, ám az előkészítés, lebonyolítás, kezdeményezés és javaslattétel területén lényegi változás következett be. A külügyi

apparátus szerepe megnövekedett, ám a sokoldalú tárgyalások intenzitása egyszerűen kinőtt a Politikai Bizottság fennhatósága alól és bizonyos értelemben önálló szerepet kapott. A külügyi munka professionalizálódásának megindulása nem kis mértékben az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletnek (EBEÉ) és a Helsinki-folyamatnak volt köszönhető, hisz – teszi hozzá a recenzens – ez egy új típusú multilateralizmus és egy új biztonságfogalom kialakulását jelentette. Sőt, e sorok írója az 1970-es évek kezdetén maga is tanúja lehetett az első magyar *think tank*, az egykori Magyar Külügyi Intézet létrejöttének, bizonyítva, hogy a külpolitika-csinálás bizonyos értelemben társadalmasodott: az EBEÉ-folyamat keresletet teremtett olyan szakterületek kutatói számára, mint a nemzetközi jog, diplomácia, biztonságpolitika, nem kevésbé a nemzetközi gazdasági és kulturális kapcsolatok.

A szerző elemzésének egy további fontos megállapítása, hogy a magyar külpolitika mozgásterét az 1960-es évek közepétől nem csupán a Szovjetuniótól való függés, hanem ennél bonyolultabb hármás determináció határozta meg, amelyben a Nyugattól való növekvő függés mellett a sajátos érdekek érvényesítéséért folytatott észak-kelet-közép-európai lobbiküzdelem nem csupán Moszkvával, hanem egymással szemben is mind nagyobb szerepet kapott. A szerző azt állítja, hogy a három tényező fokozatosan hasonló súlyúvá vált, ám ennél a pontnál kívánatos lett volna – legalább illusztrációs szándékkal – néhány olyan gazdasági és pénzügyi adatsort idéznie, mint a külkereskedelemben való nyugati hányad, az eladósodás mértéke, valamint a vegyes vállalatok számának növekedése stb. A recenzens így nagyobb hangsúlyt helyezett volna a gazdasági tényezők szerepének bemutatására, túl azon, hogy a kis országok külpolitikájának mindig nagy a gazdasági tartalma, és a kereskedelempolitika sokszor a külpolitika előtt járt. A recenzens szerint hasonló okokból nagyobb figyelmet érdemel a magyar szakirodalomban már jelentős mértékben feldolgozott *eladósodás* jelensége is: főként Magyarország 1982. évi belépése a Világbankba és a Valutalapba, s ezzel az adósságszolgálati (kül)politika kialakulása teremtett új helyzetet, többek között a szándékolt és nem szándékolt hatásai miatt. Számos elemzés szerint ezzel a fordulattal a keleti és nyugati függés „egyensúly” felborult, ám ami legalább ennyire fontos: az eladósodás egyszerre volt a Szovjetunió által dominált zárt regionalizmusból való kitérés és paradox módon a nyugati világtól való függőség növekedésével a külpolitikai mozgástér bővülésének eszköze, valamint ez volt a rendszer sajátos kudarcának is a forrása, mivel az eladósodás egyszerre szolgálta a valódi reformok elkerülését és a rendszer meggyorsult erózióját.

A levéltári adatbázisok alapján a szerző meggyőző érveléssel bizonyítja a ma már fősodratúnak tekinthető véleményt, miszerint a kelet-közép-európai régióban az átalakulás elfogadása Gorbacsov részéről nem jelentette a szovjet érdekszféra feladását, sőt, 1991 tavaszáig a nyugati hatalmak sem támogatták a régió függetlenségi törekvéseit, de még a semlegességet sem. A VSZ-t és a NATO-t egyaránt az európai stabilitás pilléreinek tekintették, mi több, az új demokratikus kormányokat is a VSZ tagság elfogadására ösztönözték. A nyugati hatalmak és Moszkva – mint írja a szerző – a szakirodalomban a finn státusú semlegesítésként értelmezett regionális finnlandizálásban voltak érdekelték. A nyugati hatalmak a kelet-közép-európai kapcsolatokat Gorbacsov támogatása érdekében alárendelték a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolataiknak. A hibrid megoldás, tehát a szovjet érdekszféra fenntartása és a nyugati típusú berendezkedés egyidejűsége valójában az MSZP-nek mint stabilitási tényezőnek a támogatását jelentette, míg a nyugati hatalmak az új demokratikus pártok kialakulásában az etnonacionalista múlt feltámadásának veszélyét látták. A szerző találoan utal arra, hogy a nyugati hatalmak nem számoltak azzal, hogy 1991 decemberében a Szovjetunió váratlanul összeomlik, viszont úgy emlékeznek, mintha recedztől fogva támogatták volna a régió függetlenségét.

Könnyű dolga van a recenzensnek, ha a már említetteken kívül a kötet további újdonságaira kell felhívnia a figyelmet. A szerző ugyanis könyve első tizenhét oldalán összefoglalja elem-

zésének általa újnak tekinthető negyven megállapítását, támaszkodva az elsődleges források alapján végzett kutatásaira. Csupán illusztrációként, a figyelem felkeltése érdekében célszerű ezek közül néhány értelmezésre felhívni a figyelmet. Békés Csaba szerint Kelet-Közép-Európa szovjetizációja sem oka, sem következménye nem volt a hidegháborúnak, a szovjet blokkon belüli válságok nem voltak valódi hidegháborús válságok, a keleti szerződések idején az 1938. évi müncheni szerződés „ex tunc”, azaz visszamenőleges hatállyal történő érvénytelenségéért fellépő csehszlovák diplomácia valójában az első bécsi döntés következtében magyar részről is lemondást követelt az etnikai revízióval létrejött status quóról. Sok olvasó számára bizonyára újdonsággal szolgál, amikor a szerző a Péter János vezetésű magyar diplomácia 1965–1966. évi titkos közvetítéséről ír a vietnámi háború tárgyalásos befejezése érdekében, vagy amikor azt fejtegeti, hogy Kádár János Brezsnyevnek és Kosziginnek elmondta: akár tetszik, akár nem, Moszkva szuverenitása is korlátozott, mivel hazai döntéseiknél a szovjet vezetőknek a teljes szovjet blokk érdekeit is figyelembe kell venniük.

Békés Csaba monográfiája a magyar külpolitikáról nem csupán az érdeklődő akadémiai közönségnek ígér érdekes és újszerű, adott esetben polémikus olvasmányt, hanem hasznos adalékokkal szolgálhat a második világháború utáni magyar külpolitika oktatásához is.

Kiss J. László

Deák András Miklós – Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor

MENEDÉKBEN

Amerikai diplomaták Mindszenty bíborosról, 1957–1970

Magyar Napló, Bp. 2019. 840 oldal

A Somorjai Ádám több évtizedes, nagyszabású forráskiadó munkálatainak részeként megjelent kötet aktualitását és különös érdemét a kísérőtanulmányt író szerzőtárs, Zinner Tibor mindenekelőtt abban határozza meg, hogy az a korábbi kiadványoktól eltérően nem Magyarországon, hanem az Egyesült Államokban őrzött, nem magyar nyelvű forrásokat közöl (a szövegeket Deák András Miklós fordította). A hatalmas (33 ív terjedelemben közzétett) levéltári forrásanyag tükrében a bíboros 15 évnyi (5437 napos) követségi tartózkodásának számtalan, eddig ismeretlen mozzanata tárul az olvasó elé, így bepillantást nyerhetünk a menedék közeli világába is. A kutatás dimenzióit érzékelteti, hogy a közreadók a budapesti amerikai követségi anyag 3884, a Kelet-Közép-Európai Ügyosztály 620, valamint a Központi Iratok 1028 dokumentumából válogathattak. A forrásokból kirajzolódik, hogyan működött az amerikai diplomácia magyar vonala az 1950-es évek végén és az 1960-as években, továbbá a mindennapok szintjén követhetővé válik a State Departement és a budapesti külképviselet munkakapcsolata. A gazdag forrásanyag alapján rekonstruálható, hogy a menedék 15 éve alatt hogyan alakult az amerikai és a magyar kormány, továbbá a Vatikán és Mindszenty kapcsolata, illetve az amerikai diplomácia viszonyulása Mindszentyhez. A kötet bepillantást nyújt a követségi/külgügyi apparátus hétköznapijaiba s az amerikai külügyi tárca szerkezetébe, a pápa és a bíboros államtitkár, valamint a vatikáni diplomaták tevékenységébe, továbbá Franz König bíboros és a bécsi amerikai nagykövet kapcsolódó aktivitásába.

Szerkesztői előszavában vállalkozásuk célját Somorjai Ádám a Mindszenty személyére vonatkozó források rekonstruálásában jelöli meg. Megállapítja, hogy a rendelkezésre álló doku-